

QOZOQ, QIRG'IZ, TURKMAN VA QORAQALPOQ TILLARIDA SINONIMLARINING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Ubaydullayeva Umida Abdushukur qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Abdulla Qodiriy nomidagi JDPU DSc doktoranti

E-mail: umidaubaydullayeva49@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qardosh qozoq, qirg'iz, turkman va qoraqalpoq tillarida sinonimlarning shakllanish xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida ushbu tillarning leksik qatlamidagi o'xshashlik va farqli jihatlar, sinonimik qatorlarning boyish manbalari hamda dialektal asoslarning sinonimlar hosil bo'lishidagi o'rni tahlil qilingan. Maqolada umumturkiy negizga ega bo'lgan va har bir tilning ichki imkoniyatlari hamda tashqi o'zlashtirmalar hisobiga shakllangan sinonimik birliklarning lisoniy tabiati ochib beriladi. Xususan, sinonimlarning semantik differensiallashuvi va uslubiy vazifalari o'zaro qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, sinonimiya, leksikologiya, qiyosiy tahlil, qozoq tili, qirg'iz tili, turkman tili, qoraqalpoq tili, semantika, etimologiya.

Аннотация. В данной статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуются особенности формирования синонимов в родственных казахском, киргизском, туркменском и каракалпакском языках. В ходе исследования анализируются сходства и различия в лексических пластах этих языков, источники обогащения синонимических рядов и роль диалектных основ в формировании синонимов. В статье раскрывается лингвистическая природа синонимических единиц, имеющих общетюркские корни, а также сформированных за счет внутренних возможностей каждого языка и внешних заимствований. В частности, сопоставляются семантическая дифференциация и стилистические функции синонимов.

Ключевые слова: тюркские языки, синонимия, лексикология, сравнительный анализ, казахский язык, киргизский язык, туркменский язык, каракалпакский язык, семантика, этимология.

Annotation. This article explores the formation characteristics of synonyms in the related Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, and Karakalpak languages from a comparative-typological perspective. The study analyzes the similarities and differences within the lexical layers of these languages, the sources of enrichment for synonymic series, and the role of dialectal bases in the formation of synonyms. The article reveals the linguistic nature of synonymic units with common Turkic roots, as well as those formed through the internal potential of each language and external borrowings. Specifically, the semantic differentiation and stylistic functions of synonyms are compared across these languages.

Keywords: Turkic languages, synonymy, lexicology, comparative analysis, Kazakh language, Kyrgyz language, Turkmen language, Karakalpak language, semantics, etymology.

Turkiy tillarning leksik tarkibini qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etish, xususan, qardosh tillardagi sinonimik munosabatlarni o'rganish hozirgi zamon turkiyshunosligining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Qozoq, qirg'iz, turkman

va qoraqalpoq tillari o'zaro genetik yaqinlikka ega bo'lsa-da, ularning sinonimik tizimi o'ziga xos shakllanish evolyutsiyasini bosib o'tgan. Sinonimiya hodisasi tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini ko'rsatuvchi asosiy mezon bo'lib, ushbu tillardagi sinonimlarning shakllanish xususiyatlarini aniqlash, umumturkiy leksik qatlam hamda ichki taraqqiyot qonuniyatlarini tushinishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Turkiy tillarda sinonimiya masalasi N.K. Dmitriyev, A.N. Kononov, E.V. Sevortyan kabi taniqli turkiyshunoslar asarlarida umumiy tarzda ko'rib chiqilgan. Xususan, qozoq tilida A.Bolganbayev, qirg'iz tilida B.Unusaliev, turkman tilida P.Azimov va qoraqalpoq tilida E.Berdimuratovlar tomonidan sinonimlarning lisoniy tabiati bo'yicha izlanishlar olib borilgan. Biroq, aynan mana shu to'rt tilning sinonimik tizimini qiyosiy aspektda, shakllanish manbalari va semantik differensiallashuvi nuqtayi nazaridan yaxlit tadqiq etish bugungi kun tilshunosligida o'z yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan bo'lib qolmoqda.

Mazkur maqolaning asosiysi maqsadi qozoq, qirg'iz, turkman va qoraqalpoq tillarida sinonimlarning shakllanish manbalarini aniqlash va ularning lisoniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy, tavsifiy va chog'ishtirma tahlil metodlaridan foydalanildi.

Qozoq, qirg'iz, turkman va qoraqalpoq tillari umumiy bir manba – qadimgi turkiy tildan suv ichgani bois, ulardagi sinonimik qatorlarning o'zagini tub turkiy so'zlar tashkil etadi. Bu tillarda sinonimiyaning vujudga kelishi ko'pincha qadimiy so'zning saqlanishi va uning yonida yangi fonetik yoki semantik variantning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Taniqli turkiyshunos E.V. Sevortyan ta'kidlaganidek: “Turkiy tillardagi ko'p ma'nolilik va sinonimiya hodisasi ildiz so'zlarning semantik rivojlanishi hamda turli lahjalarning o'zaro integratsiyasi natijasidir” [5:42]. Masalan, “*go'zal*” tushunchasini ifodalash uchun bu tillarda *suluv* (*сулу*) so'zi umumiy sinonim sanaladi. Biroq qozoq va qoraqalpoq tillarida *ademi* (*әдемі*), qirg'iz tilida *kırın* (*кырын*) yoki *keremet* (*керемет*), turkman tilida esa o'g'uzcha *ovadan* (*owadan*) birliklari dominant sinonim sifatida shakllangan. Bu holat tillarning uzoq vaqt davomida turli hududiy kontaktlarda bo'lganidan dalolat beradi.

Sinonimik qatorlarning boyishi ko'p jihatdan arab, fors va rus tillaridan kirgan so'zlar bilan bog'liq. Bu jarayonda qipchoq guruhi tillari (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq) ko'proq rus tili orqali kelgan terminologik sinonimiyaga, turkman tili esa o'zining janubiy joylashuvi va tarixiy aloqalari tufayli forscha qatlam bilan ko'proq sinonim hosil qilgan.

Akademik A.N. Kononov yozadi: “Har qanday turkiy tilning sinonimik boyligi uning boshqa madaniyatlar bilan aloqasi natijasida kirib kelgan ekvivalent birliklar hisobiga kengayib boradi” [4:112]. Darhaqiqat, misol sifatida “*Vaqt*” tushunchasini olaylik:

Qozoq tilida: *uaqit* (*уақыт*), *mezgil* (*мезгіл*), *shama* (*шама*).

Qirg'iz tilida: *ubakit* (*убакыт*), *töepöt* (*мөөнөт*).

Turkman tilida: *vagt*, *möhlet* (*мөһлет*), *zaman*.

Qoraqalpoq tilida: *waqit* (*уақыт*), *pahl* (*пәл*).

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, qozoq va qoraqalpoq tillarida sinonimik qatorlarda arabcha-forscha so'zlar qipchoqcha tub so'zlar bilan sinonimik uyani hosil

qilsa, turkman tilida sinonimlar ko'pincha sof o'g'uzcha va forscha so'zlar juftligidan iborat bo'ladi. Bu turkman tilining o'ziga xos lingvistik landshaftini belgilaydi.

Qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillarida dialektal bo'linishlar (janubiy va shimoliy shevalar) sinonimlarning shakllanishida muhim manbadir. Bir hududda qo'llaniladigan so'z adabiy tilga o'tganda, u mavjud so'zning sinonimiga aylanadi. Bu borada qoraqalpoq tilshunosi E. Berdimuratov quyidagilarni qayd etadi: "Qoraqalpoq tilining sinonimik fondi asosan xalq shevalari hamda qozoq va o'zbek tillari bilan bo'lgan yaqin lisoniy aloqalar asosida boyib borgan" [2:74].

Yana bir misol sifatida "Ona" so'zini ko'rib chiqaylik:

Qoraqalpoq tilida "ana", "sheshye (уеуе)" birliklari bilan birga, janubiy shevalar ta'sirida "apa" so'zi ham sinonim sifatida qo'llaniladi. Qirg'iz tilida esa bu qator "apa (ana)", "ene (эне)", "aya (ая)" kabi uslubiy rangdor birliklar bilan to'ldirilgan.

Tahlillarimiz shuni ko'rsatadiki, ushbu to'rt tilda sinonimlarning shakllanishida quyidagi umumiy qonuniyatlar mavjud:

1. Fonetik variantlar sinonimiyasi: Bir xil o'zakning turli fonetik ko'rinishlari (masalan, *yol/jol/jol*) ma'no noziklashuvi natijasida sinonimga aylanadi.

2. Metaforizatsiya: O'simlik, hayvon yoki tabiat hodisalari nomlarining ko'chma ma'noda qo'llanilishi orqali yangi sinonimlar paydo bo'ladi (masalan, "botir" ma'nosida "Arslan", "kəkjal").

Qozoq tilshunosi A. Bolganbayevning fikricha: "Sinonimlar faqat ma'no daxldorligi emas, balki tilning emotsional-ekspressiv quvvatini oshiruvchi vositadir" [3:58]. Qoraqalpoq va qozoq tillarida sinonimik qatorlar deyarli 80% o'xshashlikni tashkil etsa, turkman tilida bu ko'rsatkich o'g'uzcha elementlar hisobiga 60% gacha pasayadi. Qirg'iz tili esa o'zining tog'li reliefi va izolyatsiyasi tufayli qadimiy turkiy sinonimlarni (arxaizmlarni) ko'proq saqlab qolganligi bilan ajralib turadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, tadqiq etilgan to'rtta tilning sinonimik fondi umumturkiy negizga tayanadi. Biroq, qipchoq guruhi (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq) va o'g'uz guruhi (turkman) o'rtasidagi farqlar sinonimik qatorlarning tarkibida yaqqol namoyon bo'ladi. Xususan, turkman tilidagi sinonimik birliklar o'zining fonetik va morfologik qurilishi bilan qolgan uch tildan sezilarli darajada ajralib turadi.

Qozoq va qoraqalpoq tillarida sinonimlar ko'proq o'zaro lisoniy integratsiya va umumiy hududiy muloqot natijasida deyarli bir xil modelda shakllangan. Qirg'iz tilida sinonimik qatorlarning boyishi arxaik turkiy qatlamning barqaror saqlanib qolgani bilan xarakterlanadi. Turkman tilida esa forsiy o'zlashmalar va o'g'uz lahjalari sinonimiyaning asosiy resursi bo'lib xizmat qilgan.

Xalqlarning tarixiy taqdiri, geografik joylashuvi va boshqa madaniyatlar bilan aloqalari sinonimik mikrotizimlarda o'z aksini topgan. Islom madaniyati bilan bog'liq arabcha-forscha sinonimlar barcha to'rt tilda ham mavjud bo'lsa-da, ularning uslubiy yuklamasi va qo'llanish chastotasi turlicha ekanligi aniqlandi.

Sinonimlar faqat ma'nodoshlikni ifodalab qolmay, tillarning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita vazifasini o'taydi. Qiyoslanayotgan tillarda bir xil tushunchani ifodalovchi sinonimlar orasida nozik semantik chegaralar (masalan, yoshga nisbatan, hurmat ma'nosida yoki badiiy tasvirda) har bir tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga ko'ra tabaqalashgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Азимов П. Түркмен дилинің лексикасы. – Ашгабат, 1950.
2. Бердимуратов Е. Регектология каракалпакского языка. – Нукус, 1968.
3. Болганбаев А. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1970.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956.
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.
6. Унусалиев Б. М. Киргизская лексикология. – Фрунзе, 1966.